

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2025.01.181

УДК [(1-32)+(1-2)] (477):631.1 Б.Хмельницький

Олександр Гуржій (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,

головний науковий співробітник

відділу історії України середніх віків та раннього нового часу

Інституту історії України НАН України (Київ, Україна)

E-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Українські регіони та населені пункти в аграрній політиці гетьмана Богдана Хмельницького

Мета статті – виявити та назвати основні місцевості й поселення, на які була поширена політика володаря булави в сфері поземельних відносин в Україні (1648–1657). **Методологія дослідження** опирається на принципи історизму та детермінізму, із залученням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування, а також проблемно-хронологічного підходу. **Наукова новизна.** На основі аналізу практично всіх універсалів і наказів Б. Хмельницького вперше висвітлено й конкретизовано напрями його діяльності як законодавця стосовно земельної власності можновладців і селянсько-козацького землеволодіння, що безпосередньо проявлялося в численних пожалуваннях маєтностей та окремих угідь українським, польським і литовським панам, православним монастирям, “охороні” та “протекції” земельних ділянок міст. **Висновки.** Доведено, що законодавчі поземельні акти Б. Хмельницького поширювалися на більшу територію вільної України й охоплювали в конкретиці чимало десятків населених пунктів, а серед них і великі міста – Київ, Львів, Ніжин, Слуцьк.

Ключові слова: Україна, гетьман, Б. Хмельницький, населені пункти, аграрна політика, поземельні відносини.

Oleksandr Hurzhii (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Chief Research Fellow, Department of History of Ukraine

of the Middle Ages and Early Modern Times,

Institute of History of Ukraine of the NAS

of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Ukrainian regions and settlements in the agrarian policy of Hetman Bohdan Khmelnytsky

The **purpose** of the article is to identify and name the main regions and settlements covered by the policy of the owner of the mace in the field of land relations in Ukraine (1648–1657). The **research methodology** is based on the principles of historicism and determinism. The general scientific methods of analysis, synthesis, analogy, abstraction, as well as a problematic and chronological approach, were used during the study. **The scientific novelty.** Based on the analysis of virtually all of B. Khmelnytsky's universals and orders, the author for the first time highlights and specifies the areas of hetman's activity as a legislator in relation to the land property of the rulers and peasant-Cossack land tenure, which was directly manifested in numerous grants of estates and individual lands to Ukrainian, Polish and Lithuanian lords, Orthodox monasteries, as well as in “protection” and “patronage” of land plots in cities. **Conclusions.** It is proved that B. Khmelnytsky's legislative land acts covered the vast territory of liberated Ukraine and many dozens of settlements, including large cities (Kyiv, Lviv, Nizhyn, Slutsk, etc.).

Key words: Ukraine, Hetman, B. Khmelnytsky, settlements, agrarian policy, land relations.

Національна революція середини XVII ст. і особисто гетьман Богдан Хмельницький зумовили кардинальні перетворення в українському суспільстві. Відомий дослідник соціальної свідомості народних мас того періоду та діяльності володаря булави В. Смолій зазначив: “Це насамперед соціальні результати: знищення великого землеволодіння польських магнатів і шляхти, істотне послаблення феодално-кріпосницької залежності безпосередніх виробників від своїх власників, помітні зміни в класово-становій структурі феодалного суспільства, перерозподіл власницьких інтересів у сфері промислового виробництва тощо... Не менш важливе значення мали зміни, які сталися в глибинах психології селянсько-козацьких мас”¹. Безпосередньо Б. Хмельницький у внутрішній політиці здійснив “грандіозний соціально-економічний переворот”, адже більшість селян отримала особисту волю, право спадкоємного володіння землею та сільськогосподарськими угіддями, а також вони отримали можливість вписуватися до козацького стану. Крім того, наголосили В. Смолій і В. Степанков, за правління володаря булави було зроблено важливий крок на шляху до утвердження в Україні селянської (по суті – буржуазної) власності на землю².

Саме конкретизації питань стосовно козацько-селянського землеволодіння та земельної власності українського панства в політиці Б. Хмельницького і присвячена ця студія.

Глобальність і масовість повстання, котре розгорнулося на українських теренах, його перші успіхи, спонукали багатьох магнатів і шляхтичів до втеч. “Відхід” одного з них – І. Вишневецького – практично зруйнував весь сталий порядок на значній території. А тому повсталому

багатотисячному люду не знадобилося щось особливо і руйнувати, лише захоплювати й “умертвляти” місцевих можновладців, управителів і ін.³ Таке сталося на Лубенщині. Схожі події охопили також маєтки Конецпольських і Жолкевських на Полтавщині. Причому бунтівники, – як зазначав очевидець, – “и тех де их маетностей города все побрали, а которые де их были крестьяне и те де с ними стали в козаки ж”⁴. У районах Сіверщини масовості додали чутки, ніби загони Хмельницького мали тут усіх селян “верстати” в козаки, а польських урядників і державців “побивати”⁵. А заможні шляхтичі Бороздни, Рубці, земляни Богуші, Пироцькі, Бакуринські та ін. перейшли на бік володаря булави⁶.

Фактично Національна революція українського народу середини XVII ст. розпочалася як “звичайне” козацько-селянське повстання, якими була насичена вся перша половина цього століття. Багато в чому збігалися й суспільно-політичні вимоги бунтарів і форми соціальних протестів⁷. Революція визривала й набувала масштабності в умовах жорсткого кріпацтва, полонізації місцевого населення та гноблення польською шляхтою й магнатами Української православної церкви. На підкорених Речі Посполитій українських землях панували нормативні положення Литовського статуту і лише в окремих великих містах магдебурзького права. Причому вони продовжували знаходити своє відображення в пам’ятках місцевого законодавства протягом другої половини XVII–XVIII ст.⁸ Революційні події доволі поступово почали змінювати середньовічні поземельні устрої, що, безперечно, позначилося й на поглядах Б. Хмельницького стосовно земельної власності та володіння.

¹ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ, 1985. С. 14.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид., доп., перероб. Київ, 1995. С. 598.

³ Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Ч. 3. Киев, 1896. С. 134–138.

⁴ Акты ЮЗР. Т. 3. Санкт-Петербург, 1861. С. 216.

⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии Т. 1. Полк Стародубский. Киев, 1888. С. 4.

⁶ Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малороссийском дворянстве и о статутных судах. Харьков, 1898. С. 7.

⁷ Див.: Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. Київ, 1989.

⁸ Гуржій А. И. Третий Литовский Статут в памятниках украинского права второй половины XVII–XVIII вв. // Третий Литовский Статут 1588 года. Материалы республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута. Вильно, 1989. С. 157–163.

На думку В. Барвінського, це сталося тоді, коли різні верстви населення “зішлися в одній вимозі – скинення чужої їм влади, що утискала природні прояви національного життя; за дивною випадковістю роздратування довго накопичуваного гніву співпало з рухом, який збурих Богдан Хмельницький на захист класових інтересів козацтва. Всупереч бажанню самого Богдана, його протест був дружно підтриманий народними масами, його демонстрація набула характеру загальнонародної боротьби, і йому довелося таким чином брати на себе невластиву роль. Народні маси повели його за собою і нав'яли йому думку, що він бореться за інтереси свого народу, що в його руках лежить доля України”⁹.

І дійсно, на самому початку повстання проти влади Речі Посполитої гетьман не замислював глобальних загальнонаціональних реформувань, не ставив завдань стосовно докорінних змін у земельній власності, що існувала на той період. Показовими в цьому контексті є гетьманські умови про можливе примирення між воюючими сторонами, складені під Замостям 5 (15) листопада 1648 р. і направлені у Варшаву через посольство Захарія Хмельницького та ксьондза Андрія Мокрського. Перший був представником від козацтва, а другий з ордену регулярних каноників. Найперше, що звертає на себе увагу, це обумовлення, в разі укладання угоди, передачі гетьману в Україні староства, “яке він собі вподобас, а до цього староства 20 миль землі” (пункт 3). Крім того, ставилася вимога, щоб у подальшому козаків судили “правом литовських татар”, яке на той час за своєю суттю прирівнювалося до правових норм шляхти¹⁰.

Отже, за таких умов не передбачалися суттєві зміни ні у великій земельній власності, ні в козацько-селянському землеволодінні. Адже персонально гетьман України мав стати повновласним магнатом-господарем цілого староства з підлеглими йому селянами. Водночас вартує зазначити: напередодні війни лише на території

Наддніпрянщини (майбутньої Гетьманщини) налічувалося близько 1400 приватних маєтків, більшість з яких, особливо на Лівобережжі, належала польським магнатам, шляхті та католицькому духовенству¹¹. Одним з найбагатших річпосполитських володарів України вважався князь Ярема Вишневецький, якого Б. Хмельницький намагався в першу чергу витіснити за межі “козацької території”. Так, у проєкті угоди з польськими комісарами від 14 (24) лютого 1649 р. він категорично наполягав на тому, “щоб князь Вишневецький був позбавлений гетьманства, оскільки козаки не можуть з ним ні мирно жити, ні терпіти в Україні” (пункт 3)¹².

Цілком очевидно, що в разі реалізації цього акту, в Наддніпрянщині міг би розпочатися процес перерозподілу великої частини земельних багатств. Схожу постановку питання бачимо й в остаточні сформульованих “Вимогах Запорозького Війська до Яна Казимира і польського уряду про умови примирення”, датованих 24 лютого і підписаних Б. Хмельницьким у Переяславі¹³.

7 (17) серпня 1649 р. у таборі під Зборовом чи не вперше в ході Національної революції було визначено незалежний статус козацького стану, звільнено від “жодних стацій” (повиностей) і окреслено його автономну територію. Остання починалася від Дністра, охоплювала населені пункти Берлинці, Бар, Старий Костянтинів і досягала Случі, а за нею від Прип’яті до Дніпра, далі від Любича до Стародуба, аж до “московської границі з Трубецьким”. Причому чисельність козацького стану, правда, “на службу його кор. вел. і всій Речі Посполитій, мало визначити самостійно українське керівництво¹⁴.

Отже виходило так, що вільне козацтво, якби займалося в перспективі власним господарством, то воно мало б звільнитися від виконання “послушенства”. Це пропонувалося старшинами затвердити на офіційному рівні. Від початку Хмельниччини, згідно повстанської практики, що склалася, а також нормативним актам, козак,

⁹ Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. Харьков, 1909. С. 33.

¹⁰ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. Київ, 1998. С. 45, 46, № 1.

¹¹ Крип’якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (ЗНТШ). Т. 130. Львів, 1920. С. 79.

¹² Мыцик Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. Днепрпетровск, 1983. С. 64. № 1; Універсали Богдана Хмельницького. С. 47. № 2.

¹³ Універсали Богдана Хмельницького. С. 52. № 4.

¹⁴ 1649, серпня 7 (17). Табір під Зборовом. Вимоги Запорозького Війська, передані Яну казимиру // Там само. С. 55. № 5. Про датування документа див.: Документи Богдана Хмельницького. Київ, 1961. С. 1961. С. 126–127. № 67.

який служив у війську і набував землю, офіційно мав звільнитися від виконання “загальнонародних повинностей”. Втім уже в наказі Б. Хмельницького ковалинським і дівичлинським* козакам від 30 травня 1652 р. зазначені певні виключення, адже мова в даному випадку йшла про землі Київського Пустинного Микільського монастиря, на яких “осіли” козаки. Коли духовенство монастиря пред’явили гетьману документи на свої права та привілеї, надані раніше, то він наказав з усіх козаків, хто “на кгрунте монастирском оседлост маєт”, збирати десятину “на монастир зо всего збожа, также покотелчизну и очкове”. Тобто визначалася сплата за користування землею у вигляді “снопової десятини” з урожаю, а якщо на ній особа займалася винокурінням, то з десяти казанів виготовленої продукції один передавався на користь місцевим священнослужителям, якщо бджільництвом – то відповідно певну кількість медозбору. В разі невиконання таких зобов’язань, козаку загрожувало “карання войскове”¹⁵.

Отже, на той момент земля продовжувала становити власність монастиря, а козак лише міг користуватися нею, поки сплачував податки чи виконував повинності. Фактично цей документ зрівняв у статусі залежних селян з козаками.

Водночас Б. Хмельницький не тільки охороняв давні права та привілеї Української православної церкви, а й брав у свою “протекцію” городян великих міст, їх маєтки та угіддя (рибні лови, пасовиська, ліси тощо). В першу чергу це стосувалося Києва, котрого він визначав як “место наше столечное”, де місцеві жителі “от войска лядского понесли... великое спостошене”. В гетьманському універсалі від 8 червня 1652 р. киянам була надана “всіляка оборона”, а будь-кому заборонялося утискати їх постійами та поборами. За дотриманням такої настанови мав наглядати київський полковник, а в разі

його відсутності, то наказний очільник полку. Порушника такого розпорядження “позволялося шибеницею карати”¹⁶.

Принципово важливим, на наш погляд, є універсал Б. Хмельницького від 18 (28) червня 1652 р. про захист міського уряду, старшин і шляхти Ніжина. Безпосередньо в ньому йшлося стосовно “військової опіки” їхнього майна та будинків, як “их самих, жоны и дети их”, а порушників цього указу за найменшу провину передбачалося суворо карати. Причому поширювалося розпорядження не лише на панство міста, котре “тут з нами позостало”, а й цілого регіону (“Неженсчизни”), який зазнав від польських жовнірів спустошення “добр своих”, а тому населення і пішло проти них воювати¹⁷. Тим самим документ санкціонував недоторканість і спадковість власності, й зокрема земельної, української соціальної верхівки. В його змісті, очевидно, слід звернути увагу на типовість підходів гетьмана у вирішенні питання про земельну власність можновладців, які пристали на його бік у ході Національної революції.

Щось схоже бачимо і в одному з перших “листів” гетьманських, наданих православному Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві у с. Валки, тим більше, що той мав на свої права та вигоди князівські грамоти. В даному випадку підтримка спрямовувалася “для выживления иноков”, які зазнали значних утисків при попередній владі¹⁸.

Враховуючи “великие недостатки иноков” Лубенського Мгарського монастиря, а також у подяку за щоденні молитви того за благополуччя Війська Запорозького, Б. Хмельницький надав місцевій “братії” для “слушного” виживання у власність млин у с. Тишки на Лубенщині. При цьому наказувалося, щоб орендарі, котрі на той час ним користувалися, мали того “попустити” та не чинити жодних перешкод¹⁹.

** Ковалин і Дівички – села на Переяславщині.

¹⁵ 1652, травня 30 (9 червня). Чигирин. Наказ Богдана Хмельницького ковалинським і дівичлинським козакам давати Київському Пустинному Микільському монастиреві десятину, покотельщину та очкове // Універсали Богдана Хмельницького. С. 127. № 58.

¹⁶ 1652, червень 8 (18). Під Кам’янцем-Подільським. Універсал Богдана Хмельницького про захист міста Києва від військових переходів і постоїв // Універсал Богдана Хмельницького. С. 128. № 59.

¹⁷ 1652, червня 18 (28). Табір під Баром. Універсал Богдана Хмельницького про взяття під захист Івана Шинявського, старшини і шляхти ніжинської, а також їхнього майна // Там само. С. 129. № 60.

¹⁸ 1652, липня 19 (29). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання двох млинових кіл у с. Валках Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві // Там само. С. 130. № 62.

¹⁹ 1653, січня 22 (1 лютого). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві млина на Тишках // Там само. С. 132. № 64.

Водночас слід було розуміти, коли у власність передавався млин, то до нового господаря переходила і певна територія навколо нього. А це, в свою чергу, породжувало суперечки за землю з сусідами, які межі її могли бачити по своєму.

Про гетьманське ставлення до монастирських посполитих йдеться в універсалі про надання Київському Межигірському монастиреві с. Чернин (Київщина) від 20 грудня 1653 р. Цей документ цікавий тим, що в ньому чи не вперше не лише надаються землі православному духовенству на правах “вічної” власності, а й признаються разом з підданими, медова данина, рибні лови, сіножаті, бортництво та пущі, “з давних часов до того села належачими”. За порушення своєї волі, Б. Хмельницький вже традиційно погрожував суворим військовим каранням. Причому універсал примушував селян офіційно перебувати “во вшелякої повинности... и послушными месцу святому”. Місцевим отцю ігуменові та монахам дозволялося власноручно чинити самосуд над неслухняними “для певнешое и лучшее вери”²⁰.

Отже, законодавчий акт фактично повертав підданих у часи їхньої залежності до початку Національної революції.

Не менш ретельно гетьман оберігав права та привілеї на всілякі угіддя і міст, безпосередньо магістратів і ратуш, намагався примножувати їхні статки. Так, у “захисному” наказі на земельну власність Київському магістрату від 2 червня 1653 р. він заборонив міщанам і козакам передмістя столиці Пріорки користуватися “кгрунтами” та сіножатями, як у їхньому районі, так і в межах Оболоні. Бо керівництво міста має на них права з давніх часів. А тому “жаден силомоцне, так з козоков, яко и поспулства (тобто: міщан і селян. – *О. Г.*) оные себе привлащаючи косит, аби се не кусил, сим писанем нашим сурове розказуем”. Причому особлива увага зверталася на козаків, які через надію на свої військові привілеї могли в першу чергу порушити цей наказ. Цікаво, що в юридичному сенсі влас-

ність на землю магістрата не ототожнюється з правом на неї всіх київських громадян. У разі завдання урядникам “наименшей кривды або перешкоди”, мав відповідати персонально київський полковник і суворо карати свавільників.

Принципово зазначити: на період офіційно оформленого (усно і письмово) “союзу” урядів України з Московією 1654 р., у Б. Хмельницького в основному сформувалися погляди на юридичний статус і права на землю всіх станів в українському суспільстві. А тому в домовленнях з царем, з боку гетьмана йшлося головним чином про необхідність загального підтвердження соціально-економічного становища населення, котре склалося на той час. З документів 1648–1654 рр. цілком очевидним є задум Б. Хмельницького власно керувати в середині країни, без втручання у внутрішні справи царату (за незначним виключенням). Зокрема, в пункту 2 “Наказу” своєму послу до Москви Филонові Горкуші від 21 березня 1654 р. він наполягав, щоб той від імені всієї старшини добивався в уповноважених царя “вольностей” козацьких, шляхетських, “духовних і всякого чину” та відразу взяв привілеї, “как о том пространее в листех, к ним писаных и сображено есть”²¹.

Про схожу позицію гетьмана йдеться і в інших договірних документах того року²². В так званих Березневих статтях – міждержавних українсько-московських угодах – зафіксовано таке: 1) “Имений козацких чтоб никто не отнимал, которые землю имеют и с тех земель пожитки чтоб при тех имениях добровольно были, так же бы и вдов после козаков остальных дети такие ж вольности имели, как предки и отцы их”; 2) “Кто козак, тот будет вольность козацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность (повинність. – *О. Г.*) обыкновеную... отдавать”²³.

Отже, в першому випадку мова йде про незалежну земельну власність, набуту за військову службу в збройних силах України, котру можна було передавати в спадок, навіть по жіночій лінії. І хоча “вольність” служилою землі, як у по-

²⁰ 1653, грудня 20 (30). Корсунь. Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Межигірському монастиреві села Чернин // Там само. С. 137, 138. № 69.

²¹ 1654, березня 21 (31). Чигирин. Наказ Богдана Хмельницького послові в Москву Филонові Горкуші добиватися від царя підтвердження прав українського народу та передати відомості про воєнні дії // Там само. С. 141. № 73.

²² Документи Богдана Хмельницького. С. 331–334. № 239, 240.

²³ Источники малороссийской истории / Собр. Д. Н. Бантышем-Каменским: Изд. О. Бодянским. Москва, 1858. Ч. 1. С. 2, 4.

дальшому засвідчила практика, мала доволі умовний характер і ієрархічну структуру, тим не менш її статус кардинально різнився від посполитського землеволодіння та власності соціальної еліти, включаючи сюди і духовенство. Селянин же володів землею до того часу, поки за неї виконував “звикли” послушенства. В разі передачі її новому господарю, з нею залишався обов’язок відбування “роботизн” чи сплати поборів, не важливо чи на користь держави чи якійсь конкретній особі. В подальшому, потрапивши в анексію до Московії, на українських селянських землях почалася поширюватися концепція: “Земля панська, а мого (посполитського) володіння”. А тому, за тих умов, жодна з названих форм користування землею, як би вони юридично не наближалися до приватної власності, ще не могли свідчити про наявність буржуазних відносин. Лише скасування революційним шляхом або через викуп повинностей, податкових зобов’язань, “цензи”, ренти тощо, могло призвести до формування якісно нових взаємин у народному господарстві.

Як бачимо, за Б. Хмельницького в політично-економічному та законодавчому сенсі найбільш залежною земля виявилася лише в селян (у вигляді “володінь”, угідь, “держань”, наділів і “грунтів”).

Після Переяславської ради гетьман особливо пильну увагу приділяв монастирям, масштабно наділяючи їх різними маєтностями. Очевидно, тим самим сподівався посилити підтримку українського духовенства, значна частина якого опинилася в потужній опозиції до нього через угоди з московським царем. Остання небезпідставно очікувала з боку Кремля всіляких негараздів для себе, насамперед, у сфері послаблення духовної влади та майнового становища²⁴. В цьому аспекті в першу чергу виділялися монастирі столиці.

Так, 21 травня 1654 р. Б. Хмельницький “рукою власною” видав наказ про надання містечка Вигурівщина ігуменові Київського Ми-

хайлівського монастиря Феодосію Василевичу. Законодавчий акт передбачав, щоб “вцале вшелякиє пожитки доходили” отцю Василевичу і “жаден жебы кгрунтов тамошених и сеножат не займовал”. І знову ж таки оберігання прав тамтешнього духовенства він поклав на київського полковника П. Яненка-Хмельницького*, а в кінці приписав: “Притом вашей милости господа Богу поручаем”²⁵. Невдовольнившись таким змістом документа (і це доволі цікаво виглядало!), вже наступного дня Б. Хмельницький видав “додатковий” універсал про послушенство та підданство міщан Вигурівщини тому ж самому ігуменові. Тут йшлося вже не лише про передачу монастиреві “кгрунтів” і сіножатів, а й ставків, озер, полів і інших угідь, “которых перед войною дедичныи панове и их наместники заживали, з арендами вшелякими, так пивними, яко медовими и горелчаными”. Отже, під управління Ф. Василевича повністю перейшов цілісний сільськогосподарський комплекс від попередніх господарів-панів Вигурівщини. Передбачалося і “спадкове” право на володіння містечком для намісників ігумена. Козаки на рівні з міщанами зобов’язувалися сплачувати показанщину (десяту частину – казан – із загального об’єму виготовлених спиртних напоїв)²⁶.

Вартує зазначити, що надаючи універсали про надання угідь чи їхній захист, Б. Хмельницький звертав увагу на неприпустимість порушення межових кордонів сусідніх маєтностей. Наприклад, в універсалі пану Євксентію Жеребилі про захист того хутора та млина від чужих претензій у вигляді постойв і відбирання припасів, гетьман спеціально прописував, мовляв, ці угіддя нічийї землі не захоплюють, а “особливо церкви Божой манастира Печерского”²⁷. Показовим у цьому контексті є гетьманський універсал стосовно пасіки Київського Печерського монастиря від 22 травня 1654 р. Зацитуємо основну частину змісту цього документа: “Пане полковнику черкаський*! Якосмо не раз писали до вашей милости, так и тепер жа-

²⁴ *Эйнгорн В.* Очерки по истории Малороссии в XVII веке. Т. 1. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва, 1899.

** Київським полковником був протягом 1654–1656, 1657–1659 рр.

²⁵ 1654, травня 21 (31). Чигирин. Наказ Богдана Хмельницького київському полковникові про надання містечка Вигурівщина ігуменові Київського Михайлівського монастиря Феодосію Василевичу // Універсали Богдана Хмельницького. С. 144. № 75.

²⁶ 1654, травня 22 (червня 1). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про “послушенство” і підданство міщан Вигурівщини ігуменові Київського Михайлівського монастиря // Там само. С. 145, 146. № 77.

²⁷ *Крип’якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. Т. 147. С. 72–73.

даем через сее писание наше, аби есте пасеку тую, належачую до монастиря Печерского, *от инших кгрунтов чужих отграничили*, потрафляючи в тоє, абы тая пасека так тепер зоставала в околичностях своих, яко за давних веков кгрунта ей принадлежали, и жебы не в чом добрам монастыским не было ущербку от людей тых, которые свои там мают кгрунты, а хто бы що монастырского посел, таковой зараз зжени ваша милость не чинячи инчей”. Принциповим є той факт, що для розмежування церковних маєтностей, спеціально долучили архимандрита печерського²⁸.

Як бачимо, у даному випадку мова йшла, поперше, про постійну підтримку з боку Б. Хмельницького монастирських прав на землю – “не раз писали”; по-друге, за обителю визнавалися всі угіддя, котрі їй належали з давніх часів; по-третє, на найвищому законодавчому рівні формувалася їхня недоторканість на майбутнє.

Того ж року універсали про підтвердження прав на маєтності та захист від свавільників отримали Київський Видубицький, Козелецький Георгіївський, Максаківський, Спасо-Преображенський, Ніжинський Ветхоріздв’яний Георгаєвський Красноострівський і Ніжинський Благовіщенський Красноострівський монастирі. Причому Максаківський монастир отримав два універсали на шість (!) сіл “з млинами... и иншими всеми пожитками и, принолежностями”, які перед тим були йому надані ще від польських королів і шляхтичів. Більше того підтвердження прав на них обитель отримала і від царя, а тому, як наголосив гетьман, “мы спречными быти не маем”. Тим самим воля царя, очевидно, визнавалася зверхньою. Хоча далі в тексті документа постає певна рівність привілеїв, наданих як царем, так і володарем булави: щоб наданню тому ніхто “не приворочали, и воле его царского величества и нашої спречными не были...”²⁹.

** Тоді ним був Яків Пархоменко (1653–1658).

²⁸ 1654, травня 22 (червня 1). Чигирин. Наказ Богдана Хмельницького черкаському полковникові відмежувати пасіку Київського Печерського монастиря та повернути останньому його землі // Універсали Богдана Хмельницького. С. 146. № 78.

²⁹ 1654, жовтня 11 (21). Біла Церква. Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Максаківського Спасо-Преображенського монастиря на села Холмщ Ядутин, Прачі, Високеу Красностав і Максаки // Там само. С. 154. № 86; 1654, жовтня 11 (21). Біла Церква. Наказ Богдана Хмельницького ніжинському наказному поковникові не чинити перешкоди Максаківському Спасо-Преображенському монастиреві у володінні селами // Там само. С. 155. № 87.

³⁰ 1654, липня 27 (серпня 6). Табір під Фастовом. Універсал Богдана Хмельницького переяславському протопопові отцеві Григорієві на міські ґрунти з березняком за селами Попівці і Руда // Там само. С. 150, 151. № 83.

Появу цих двох актів у один день, фактично однотипного змісту, важко пояснити, хоча в них і містяться деякі відмінності. В першому гетьман узагальнено звертається з наказом до всієї старшини та “черни Войска его царского величества Запорозкого”, конкретно називає надані монастирю населені пункти, визначає відповідальним за їхню “безпеку” місцевого наказного полковника. В другому маємо персональне звернення до полковника ніжинського, наказного гетьмана Івана Нечипоровича (Золотаренка) та принципову згадку (на відміну від першого документа) про підтвердження привілеїв духовенства царем.

Видавав Б. Хмельницький універсали на міські угіддя безпосередньо духовним особам. Так, 27 липня 1654 р. він передав у володіння переяславському протопопові отцеві Григорію ґрунти з березняком за селами Попівка та Руда, якими опікувався магістрат, а тамтешня громада використовувала для своїх потреб (поблизу Переяслава). На той час ці землі вважалися “вільними”, поки протопоп їх, “обнявши для пожитку своего, и окопал” (тобто позначив)³⁰.

Цей акт, очевидно, слід вважати одним з перших офіційно зафіксованих документів, де гетьман, порушивши права міської й сільської громад, передав їхні права на землі духовній особі. Було наказано, щоб віднині “жадною живою мерою жаден так з люди переяславских (городян. – *О. Г.*), яко из поповских (селян. – *О. Г.*) наименшее sprawy не мел...”, а отець Григорій їх “заживал”.

Вартує зазначити, що серед гетьманських документів переломного 1654 р. можна помітити лише два “захисні” універсали українській шляхті, причому обидва надані мешканцям с. Насташка (Білоцерківщина) 15 січня та 14 жовтня. Цікавим є те, що володар булави, “не маючи особливый респект (увагу. – *О. Г.*) на шляхту обывателей настатских, здавна” йому “зычлы-

вых”, звільнив від служби в збройних силах і постоїв, а також заборонив будь-кому втручатися в їхнє господарство (“попасов в домах их не отправовал”)³¹.

В кінці року Б. Хмельницький “закріпив” за Ніжинським Ветхоріздв’яним Георгіївським Красноострівським і Ніжинським Благовіщинським Красноострівським монастирями права на володіння селами та угіддями, котрі перед тим їм надав полковник І. Золотаренко³². Така акція засвідчила той факт, що в своєму полку вищого рангу посадовці мали всі підстави на свій розсуд роздавати угіддя в різні руки. Проте для міцності таких надань потрібна була й санкція (підтвердження, закріплення) володаря булави, причому письмова.

Після актових бойових дій 1648–1654 рр. проти Речі Посполитої володар булави продовжив наполегливо опікуватися монастирськими маєтностями та збагаченням духовенства. Зокрема, універсалом від 6 квітня 1655 р. він дозволив священикам Київської капітули* в ратушному м-ку Бровари збирати (“ситити”) мед щорічно по дві кадки***. Проте передбачалася при цьому і певна умова: якщо хтось з місцевих священиків буде займатися бортництвом деінде або збирати понад дві кадки меду, тоді гетьманське надання скасовувалося³³. Ймовірно, таке обмеження було зумовлено бажанням Б. Хмельницького уникати зловживань з боку духовенства в містечку, котре знаходилося під управлінням ратуші.

Звертає на себе увагу універсал володаря булави від 28 квітня 1655 р. про закріплення за Лубенським Мгарським монастирем земель, наданих йому Раїною Вишневецькою – матір’ю

князя Є. Вишневецького, двоюрідною сестрою митрополита П. Могили. Як відомо, родина Вишневецьких мала великі статки та численні маєтки в Лівобережній Україні, котрі в ході Національної революції зазнали значних пограбувань, а їх землі захопив повсталый люд на правах займанщини. Причому князю в документі названо “славное памяти Раина”, яка “з побожности своее поля, сеножати и иншие кгрунта до вживаня монастыреви Мгарскому надала и привилеем своим подтвердила”. Законодавчий акт не лише закріпив право монастиря на землю, а й зобов’язав селян, “которые на грунтах монастырских сидят” відбувати всілякі повинності³⁴. І це притому, що тамтешні селяни – учасники революційних подій – вкрай негативно сприймали своє “привернення” до виконання повинностей, на землі яку вони захопили, вели своє господарство та вважали власною.

До кінця цього року Б. Хмельницький видав ще 10 універсалів на володіння селами, окремими угіддями, заснування млинів тощо Батуринському Крупицькому Михайлівському, Прилуцькому Густинському Троїцькому*, Лубенському Мгарському, Київському Михайлівському Золотоверхому та Київському Братському монастирям³⁵.

Доволі своєрідним у 1655 р. виявився гетьманський універсал київському полковнику Павлові Яненку–Хмельницькому. З його змісту видно, що Б. Хмельницький практикував взяття грошей на військові потреби, а замість повернення боргу жалував у особисту власність цілі села. “...Доносим, – зазначається в документі, – иж на потребу войсковую взялисмо осм тысячей золотых полских у пана Павла Яновича Хмель-

³¹ 1654, січня 15 (25). Насташка. Універсал Богдана Хмельницького про звільнення настатської шляхти від військової служби та постоїв військ // Там само. С. 140. № 71; 1654, жовтня 14 (24). Рокитне. Універсал Богдана Хмельницького про звільнення шляхти села Насташка від військових постоїв // Там само. С. 156. № 88.

³² 1654, листопада 22 (грудня 2). Корсунь. Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Ніжинським Ветхоріздв’яним Георгіївським Красноострівським монастирем наданого йому ніжинським полковником містечка Мрин з приналежними до останнього селами // Там само. С. 158. № 90; 1654, не раніше листопада 4 (14). Підтвердження Богданом Хмельницьким універсалу ніжинського полковника Івана Золотаренка про дозвіл Ніжинському Благовіщенському Красноострівському монастиреві побудувати млин на річці Сеймі у Нових Млинах // Там само. С. 159. № 91.

** Зібрання духовних осіб при митрополиті або монастирях.

**** Кадка, кадъ – міра меду, яка становила від 60 до 90 літрів.

³³ 1655, квітня 6 (16). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл священикам Київської капітули ситити мед // Універсали Богдана Хмельницького. С. 160. № 92.

³⁴ 1655, квітня 28 (травня 8). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Лубенським Мгарським монастирем земель, наданих йому Раїною Вишневецькою // Там само. С. 160, 161. № 93.

** 5 універсалів.

³⁵ Там само. С. 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167 та ін.

ницького, за котору суму пустилисмо ему в спокойное уживаня*** маетности пана Грузевича, то есть чотиры села: Бугаювку, Берково, а за Припетю рекою две села, то есть Масаны и Борщувку з млинами, ставами, полями, сеножатми и з даню медовою, и з деревом бортним и зо всеми кгрунтами и пожитками”. Після смерті полковника всі ці маєтності передавалися у спадок його дітям і вдові. Цікаво: перед тим вони належали панові Івану Грузевичу, який на той час помер. Полковник міг за власним бажанням управляти новим надбанням як особисто, так і доручити цю справу будь-якій особі – наміснику. Для більшої міцності й “ліпшої віри” володар булави на документі поставив військову печатку та власноручний підпис³⁶.

Наведений приклад передачі маєтностей новому господарю в черговий раз засвідчує умовність і ієрархічність земельної власності за середньовічної доби та раннього модерного часу. Адже означені маєтності за бажанням вищої посадової особи в Україні були відчужені від спадкоємців одного пана і передані іншому, і знову ж таки – з правом спадкового наслідування.

Про те, що це був непоодинокий випадок свідчить і надання у “вічне” володіння колишніх панських земель у м. Вороньків і с. Рогозове наказному полковникові Якимі Сомку (Сомковичу), який до скарбу військового віддав “певну суму” коштів³⁷.

1656 р. володар булави розпочав з надання Київському Братському монастиреві сіл Ксавери, Мухоїди, Плисецьке, Чорногородка, Сарновичі, Обиходи та Базар. Це стало чи не найбільшим його пожалуванням. Така щедра подяка сталася, як зазначив гетьман, за те, що “щоденне

за нас и все Войско Запоржское отдается хвала Божия”. Ставало вже “традицією”, що села переходили “зо всеми пожитками, ставами, млинами, сеножатми и иншими енералетер* доходами и приналежностями, так яко и пред тим подданій повинности звикли били отбувати”. Козаки, зрозуміло, на відміну від посполитих, звільнялися від залежності духовенства. В універсалі чи не вперше чітко прозвучало, що козаки завжди до війська ходити зобов’язані, бо то є їхня повинність і послушенство. Тим самим володіння землею безпосередньо пов’язувалося зі службою в збройних силах. А якби посполитий “послушним бити не хотел и подданства не отдавал”, таких місцевий полковник міг би “на горло карать”³⁸.

Б. Хмельницький підтримував і судові рішення, в яких йшлося про надання (повернення) панських маєтків монастирям³⁹. Продовжувалося виділення місць під забудову млинів для духовенства⁴⁰. Посилювалася і охорона монастирів, їхніх ґрунтів і полів⁴¹. 21 березня 1656 р. помітно розширилася підвладна територія Київського Межигірського монастиря за рахунок містечка з давньою історією Вишгород з сусідніми селами Петрівці та Мощани. Причиною такого пожалування стало те, що “самого отца Варнави Лебедевича, ігумена тамошного, и всей братии его в том монастыре мешкаючої, през войну литовскую от ляхов спустошоних, же ни отколь живности не мают и приспособить не могут”. А тому їм і передавалися названі містечко та два села у володіння “зо всеми пожитками и приходами”. Тамтешне міщанство нарівні з селянством зобов’язувалося виконувати “вшелякое послушенство и повинности” на користь ігумена⁴².

**** Спокійне “уживання” означало, як правило, довічне володіння.

³⁶ 1655, червня 15 (25). Київ. Універсал Богдана Хмельницького про надання Павлові Хмельницькому у користування сіл Бугаївка, Беркове, Масани і Борщівка // Універсали Богдана Хмельницького. С. 169, 170. № 102.

³⁷ 1655, червня 26 (липня 6). Під Баром. Універсал Богдана Хмельницького Якимові Сомковичу на користування панськими землями у Воронькові і Рогозові за суму, внесену до військового скарбу // Там само. С. 171, 172. № 105.

** Енералітер – загалом, взагалі.

³⁸ 1656, січня 9 (19). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Братському монастиреві сіл Ксавери, Мухоїди, Плисецьке, Чорногородка і Сарновичі, Обиходи і Базар // Там само. С. 177. № 109.

³⁹ Там само. С. 178, 179. № 111.

⁴⁰ Там само. С. 180. № 113; с. 181. № 114; с. 185. № 120.

⁴¹ Там само. С. 185. № 119.

⁴² 1656, березня 21 (31). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Межигірському монастиреві містечка Вишгород з селами Петрівці і Мощани // Там само. С. 183. № 117.

Про загальне ставлення Б. Хмельницького до маєтків родовитих шляхтичів – “людей значних”, які від початку війни щиро пристали на службу до Війська Запорозького, довідуємося з універсалу від 31 березня 1656 р. Цим актом всій шляхті Любецького повіта на чолі з сотником Савою Унучкою були підтверджені права на землі їхні “добри власни отчисти” (спадкові), надані привілеями ще польсько-литовськими королями. В подальшому вона могла ними розпоряджатися, “так якобы найспокойне добр своих заживали”⁴³.

Вартує наголосити на тому, що гетьманські надання, як утім і інших старшинських високопосадовців, рідко коли враховували інтереси та права місцевих жителів. А тому між останніми і приватними особами та монастирями спалахували гострі суперечки за землі, котрі траплялося переростали в збройне протистояння. В процесі революційних перетворень, повсталий простий люд, захопивши маєтності колишніх панів, вважав, що вся рухомість і нерухомість у них перейшла їм у власність по справедливості, бо все те набувалося за рахунок їхньої праці на панів-господарів. Така селянсько-козацька уява про “справедливість” і права на землю проіснувала всю другу половину XVII ст. і ледь не все XVIII ст.: після “згону ляхів”. Так, у кінці XVIII ст. між жителями с. Покошич і духовенством Новгород-Сіверського монастиря виникла суперечка за угіддя, котрими заволоділи мешканці села, але не мали на те жодних письмових документів, а тому вони пояснили: “...Когда, при помощи Божией, малороссияне з гетманом Богданом Зеновием Хмельницким кровию своею освободили Малую Россию от ярма лядского и от держави польских королей, а пришли в подданство всероссийскаго монарха..., в тую пору на обоих сторонах Днепра вся земля была малороссиян сполная и общая, потамисть, покамисть они первое – под полки, а в полках под сотне, а в сотнях под местечка, села и деревне и в оных под свои жилища, двори, доми и футори осягли и позаймали; чрез займы... и что хотели в тех займах строили, гаи возвращили и сади заводили,

футори, слободы, деревне, села на свое имя селили, к себе в користь приводили, на болотах, где видели к устроению мельницу места, там оние строили...”⁴⁴.

Проте еволюція поземельних відносин у Гетьманщині мала більш прозаїчний характер, ніж це зображено в оповіді покошицьких мешканців. Про це переконливо свідчать події, пов’язані з паном Олифіром Радченком, який мав значні заслуги бо від самого початку революції служив у Війську Запорозькому. Однак у його “власному” с. Постовбиці (Чернігівський полк), “зо всеми грунтами и принадлежностями до того селища принадлежащими”, тамтешні обивателі “неслушне и бесполезное” захопили та почали спустошувати і собі привласнювати. Б. Хмельницький розцінив такі дії як зухвалі, що порушили “природне право” попереднього власника, а тому наказав повернути землі для “спокійного заживання”⁴⁵.

Як бачимо, володар булави не сприймав як законні будь-які “займища” (захоплення) з боку повсталого люду, коли маєтності за давніми правами належали православним монастирям чи приватним особам.

Очевидно, вартує конкретно розглянути питання про ставлення Б. Хмельницького до шляхетських спадкових маєтностей, коли хтось з родичів переселявся в межі Речі Посполитої, а хтось залишався на службі у Війську Запорозькому. Так, представник шляхетського роду Микола Батуринський “под час войны з ляхами” опинився на боці повсталого люду, але згодом загинув у бою. Його сини Ян і Павло зібрали все рухоме майно, що лишилося по смерті батька в Чернігівському полку і перебралися за кордон, у Річ Посполиту. Менший же з братів Юрій не захотів іти з родичами і подався до Чигирина, де “прийняв” службу його царської величності “при гетьмані”. Вірно прослуживши кілька років у війську, він попросив володаря булави “ствердити” універсалом усі куплені його батьком землі в Чернігівському полку. На своє прохання шляхтич отримав відповідний акт, у якому зазначалося: “...Видя его Юрия Бакуринского

⁴³ 1656, березня 31 (квітня 10). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав на володіння любецького сотника Сави Унучки, Артема Красковського та інших шляхтичів, які служать у Запорозькому Війську // Там само. С. 184. № 118.

⁴⁴ Цит. за: *Лазаревский А.* Малоросійські посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юреческий очерк по архивным источникам. Киев, 1908. С. 18–19.

⁴⁵ 1656, червня 26 (липня 6). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Олифіром Радченком села Постовбиці // Універсали Богдана Хмельницького. С. 194. № 129.

На жаль Б. Хмельницький, надаючи пану Лаврентію Борозні в Стародубському повіті у посесію села Горськ, Клюси, Жовідь, а всього близько десятка населених пунктів разом з млинами, пустощами, “пляцями” тощо, не зазначив з якою конкретною метою та на яких умовах це зроблено⁵². Схоже він учинив і з шляхтичами Мартином і Федором Воронами в тому ж таки повіті. А здійснив це володар булави, “взявши в протекцію нашу и наклонивши ухо до прозбы их”. До шляхтичів у володіння потрапило кілька сіл, угідь, дворів і ін.⁵³

17 листопада 1656 р. гетьман України в умовах проведення бойових операцій взяв під оборону та протекцію маєтності литовського князя його милості Богуслава Радзивіла у м. Слуцьк. Про недоторканість і захист князя він сповістив не лише панам полковникам, осавулам, отаманам і “всьому товариству Війська Запорозького”, а й ратним людям його царської величності. Очевидно, в цьому епізоді простежується особиста приязнь володаря булави до литовського магната. На відміну від литовських можновладців, він, як відомо, рідко проявляв щось схоже до польських. Особливо показовим у даному випадку є наказ “рукою власною” дотримуватися означених правил усім “своевольникам и спротивникам”, включаючи і царських вояків. У іншому разі за “найменшую кривду и шарпанину” загрожувало покарання “на горле”⁵⁴.

16 квітня 1657 р. він підтвердив ще раз права Б. Радзивіла на маєтності, на їхню протекцію, котра охопила також м-ко Седлець (Пружанський повіт Гродненської губернії), його передмістя – Старе Село, м-ко Венгрів (Підляшшя). Щоб там ніхто “людем мешкающим наименшее кривды и шкоды здырств и лупезств чинить не важился”, – наголошувалося в документі⁵⁵.

⁵¹ Дерев'янкін Т. Вказ. праця. С. 58.

⁵² 1656, вересня 2 (12). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Лаврентію Борозні сіл Горськ, Клюси, Жовідь та ін. // Універсали Богдана Хмельницького. С. 207, 208. № 139.

⁵³ 1656, вересня 2 (12). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького Мартинові і Федорові Воронам на володіння селами у Стародубівському повіті // Там само. С. 208. № 140.

⁵⁴ 1656, листопада 17 (27). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького Війську Запорозькому про взяття під гетьманську оборону і протекцію маєтку князя Богуслава Радзивілла у м. Слуцьку // Там само. С. 215. № 148.

⁵⁵ 1657, квітня 16 (26). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про заборону робити шкоду в маєтностях Богуслава Радзивілла // Там само. С. 220, 221. № 155.

⁵⁶ 1657, березня 5 (15). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіножатеї лубенських бернардинів // Там само. С. 217–218. № 152.

** Оскільки, тому що...

⁵⁷ 1657, червня 23 (липня 3). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження володінь Катерини Грязної // Там само. С. 229. № 164.

Водночас продовжувалася передача угідь, які раніше належали Речі Посполитій, православному духовенству. Зокрема, в універсалі від 5 березня 1657 р. зазначалося: “... Иж за отпущене грехов наших, даем моц сим писанем нашим до уживаня сеножатеї тых, которые перед тым бернардыни лубенские держали, отцу игуменови и всей братии в монастыру Мгарском находящейся...”. Тобто, православне духовенство Мгарського монастиря шляхом займанщини набула угіддя лубенських бернардинів, а потім отримала на їхнє закріплення гетьманський універсал⁵⁶.

Про загальне позитивне ставлення до шляхтичів, які підтримали Б. Хмельницького в ході Національної революції, знаходимо таке пояснення в одному з його універсалів: “... Поневаж* Бог всемогущій наклонил шляхту до Войска Запорожского, мы их ласкове принявши, их маєтности и грунтов власних уживать, яко здавна уживали, позволилисмо...”⁵⁷. Тобто: фактично служба на користь Війська Запорозького, за нових правил, повертала шляхтичам, які раніше знаходилися в межах Речі Посполитої, їхній попередній майновий і соціальний статус – поповнювала групу нової генерації українського панства, козацької старшини.

Як засвідчили першоджерела, протягом усієї першої половини 1657 р. аж до своєї смерті 27 липня (6 серпня), володар булави в своїй основі продовжував проводити у сфері поземельних відносин політику, котра концептуально сформувалася в нього в попередні роки, головним чином протягом 1648–1654 рр. Правда, були й деякі незначні нові нюанси.

Наприклад, у власноручно написаних документах Б. Хмельницького майже відсутня інформація про формування в нього особистої зе-

верніе и и радителніе службы его царскому величеству Войску Запорожскому, приказуемо ему, Юрію Бакуринскому, сей наш універсал, написати, ствержаючи по купле отца его села Великая Вес, Осняки, Репки, Гусинка, Буянки и Слободка *внов зачатая садить отцем его*, Николаем, на дуброве Свинопуское, остров Грабовский з займою на млин згожою млин верх Вира, прозиваемая Пилипча, млин на реце Глинянце, яко оніе села меють в себе ограниченіе з селами, дубровами, борами ему, Юрію Бакуринскому, и жене его в спокойное владеніе все вишшепрописаніе... сым нашим універсамом ствержаем..."⁴⁶.

В документі звертає на себе кілька обставин: по-перше, чітко розписані успадковані маєтності і їхні межі; по-друге, зазначено ким і у кого вони куплені, а саме – “в разной шляхти панов Быялтов и Пероцких” у полку Чернігівському; по-третє, доволі просто передаються як спадкові “займища” з осілим у них людом.

Серед пожалувань духовенству в 1656 р. звертає на себе увагу універсал Б. Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіл Луки та Хітці. Цікавий документ тим, що в ньому йде мова про дві сільські общини (громади) та їхні землі, де всьому поспільству суворо наказувалося отцу й братії обивателі “в усьому бути помочными и абы не в чом им” не суперечили. Місцеві селяни не мали права відмовлятися від виконання необмеженої відробіткової ренти – “бо то есть воля наша, – наголосив гетьман, – жебы тое место святое помочь мело”. Зрозуміло, що “роботизни вшелякі”, без чітких визначень їхніх видів і обсягів, надавали можливості до постійного збільшення відробіток. Це мало здійснюватися під наглядом миргородського полковника Григорія Лісницького, “гетьманської маски” та “суворим караням військовим”⁴⁷.

Отже, вже відтоді закладалося підґрунтя для

посилення панщини, принаймні, стосовно монастирських селян, цілих громад.

Особливо володар булави негативно сприймав коли якась особа, прикриваючись його іменем, здійснювала насильницький акт і привласнювала чужі спадкові угіддя. Звертаючись до одного з таких порушників, він зауважив: “Ярмоло. Скаржилися нам Охрім Троць і Байбузиха, що ти власну сіножать, успадковану ними від предків у селі Байбузах, що називається Дрену Лука, відібравши без будь-якої причини, собі привласнив і не хочеш віддавати, немов ти її для нас привласнив. Тому суворо наказуємо тобі, щоб ти цю луку згаданому Охримові негайно, не чинячи ніякого опору, повернув, а його ніколи не турбував. *Нам нічого чужого не потрібно*”⁴⁸.

Доволі показово було побачити в діях практично ні в чому необмеженого при владі посадовця розуміння понять “моє” – “чуже” в тогочасних поземельних відносинах. Тобто: “моє” – це щось куплене або успадковане, “чуже” – незаконно привласнене (відчужене, захоплене) у подальшому таке розмежування понять у гетьмансько-старшинській практиці буде поступово стиратися, з огляду на власні побажання можновладців.

Для 1656 р. прикметними стали гетьманські надання сіл і окремих угідь у посесію – тобто володіння землею і людьми на ній на певних умовах. У спеціальній літературі чимало істориків це явище пов’язували здебільшого з підприємництвом XVIII–XIX ст.⁴⁹ У зв’язку з цим поступово формувалася група посесійних селян, хоча і не дуже численна⁵⁰. На думку Т. Дерев’янкінна посесія за формою дуже близько наближалася до вотчини: основою її була та ж сама феодална власність з тією лише різницею, що власником ставав умовний держатель. А умовність ця набирала настільки формальності, що зрештою відмінність між ними повністю зникла⁵¹.

⁴⁶ 1656, червня 26 (липня 6). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Юрієм Бакуринским сіл Велика Вісь, Осняки, Ріпки та ін. // Універсали Богдана Хмельницького. С. 195. № 130.

⁴⁷ 1656, червня 29 (липня 9). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіл Луки і Хітці // Там само. С. 196. № 131.

⁴⁸ 1656, липня 12 (22). Чигирин. Наказ Богдана Хмельницького Ярмолі повернути Охримові Троцю та Байбузисі сіножать // Там само. С. 197. № 132.

⁴⁹ Слабченко М. Е. Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII ст.: Судьбы фабрики и промышленности. Т. 2. Одесса, 1922; Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999.

⁵⁰ Полянський Ф. До питання про посесійну мануфактуру на Україні // Наукові записки Інституту економіки АН УРСР. Київ, 1954. № 2; Дерев’янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. Київ, 1975.

мельної власності та існування рангових маєтностей. Хоча з царських грамот відомо, що як рангове за ним значилося зокрема колишне Чигиринське староство, а власними маєтностями були поселення Суботів, Новосілки, Медведівка, Камянка, Бірки, місто Гадяч з навколишніми селами та містечками: Котелва, Опішня, Куземин, Грунь, Черкаське, Зіньків, Лютенка, Веприк і ін.⁵⁸

При цьому слід розуміти, що на початковому етапі рангові маєтності представляли собою тимчасове (“службове”) володіння, бо приписувалися до певної посади в Гетьманщині. Їхнє більше, або менше надання, наприклад, старшині, володарі булави могли меркантильно використовувати в своїх інтересах. Свого часу К. Стецюк твердила, що Б. Хмельницький, а за ним і наступні гетьмани роздавали землі на ранги генеральній і полковій старшині⁵⁹. Проведений нами аналіз документів володаря булави не підтвердив наявності рангового землеволодіння у старшини в період правління Б. Хмельницького. На думку ж В. Барвінського, формування рангових старшинських маєтностей відбувалося за гетьманування І. Самойловича⁶⁰.

Таким чином, Б. Хмельницький у роки свого гетьманування розпочав активний процес формування земельної власності православних монастирів, української шляхти та старшин. Значною мірою це здійснювалося за рахунок маєтностей колишніх польських можновладців, частково шляхом підтвердження давніх пожалувань і спадкових земель. Відомі випадки “протекції” і “охорони” володінь по-

льської шляхти та литовських магнатів, які пристали на бік володаря булави. Кілька поземельних актів гетьман видав на посесію, хоча і не визначив її види й умови. Це тим більше становить науковий інтерес, бо сучасні дослідники відносять таке явище до XVIII–XIX ст. Б. Хмельницький помітно опікувався правами на землю міст, магістратів і рагуш, а також окремих міських посадовців. Чітко розмежував землеволодіння козаків, які служили у війську, та посполитих, зобов’язаних виконувати “звичклі” повинності. В найбільш залежне становище володар булави визначив монастирських селян. Набуття угідь шляхом займанщини він позитивно сприймав, отже видавав відповідні документи на них, головним чином за монастирями та новою генерацією українського панства. А тому дозволяв собі вільно розпоряджатися займами посполитих, цілих сільських громад (общин).

Отже, Б. Хмельницький заклав підґрунтя розвитку основних напрямів у сфері поземельних відносин для всіх наступних гетьманів. Ним було видано офіційно зареєстрованих універсалів (наказів) на обдарування маєтностями та окремими угіддями, захист від “свавільників, підтвердження прав тощо: монастирям – 64, окремим духовним особам – 2, українським, польським і литовським можновладцям і шляхтичам – 36, містам – 10. Причому законодавчі акти географічно поширювались, правда, часто “крапково”, на більшу територію визволеної України й охоплювали в конкретиці чимало десятків населених пунктів, а серед них і великі міста – Київ, Львів, Ніжин, Слуцьк та ін.

References

1. Derev'iankin, T. (1975). *Promyslovyy perevorot na Ukraini: Pytannia teorii ta istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Gurzhij, A. I. (1989). Tretij Litovskij Statut v pamyatnikakh ukrainskogo prava vtoroj poloviny XVII – XVIII vv. Tretij Litovskij Statut 1588 goda. *Materialy respublikanskoj nauchnoj konferencii, posvyashhennoj 400-letiyu Tret'ego Statuta*. Vilnius, 157–163. [in Russian].
3. Lazans'ka, T. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Мусік, Ю. (1983). *Аналіз історичних документів по історії Освободител'нової війни українського народу 1648–1654 років*. Днепропетровск. [in Russian].

⁵⁸ Акты ЮЗР. Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. С. 462–501.

⁵⁹ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. Київ, 1960. С. 92.

⁶⁰ Барвінський В. Назв. соч. С. 96.

-
5. Polians'kyj, F. (1954). Do pytannia pro posesijnu manufakturu na Ukraini. *Naukovi zapysky Instytutu ekonomiky AN URSSR*. Kyiv, 2. [in Ukrainian].
 6. Scherbak, V. (1989). *Antyfeodal'ni rukhy na Ukraini naperedodni vyzvol'noi vijny 1648–1654 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
 7. Smolij, V. (1985). Formuvannia sotsial'noi svidomosti narodnykh mas Ukrainy v khodi klasovoi borot'by (druha polovyna XVII – XVIII st.). Kyiv. [in Ukrainian].
 8. Smolij, V., Stepankov, V. (1995). *Bohdan Khmel'nyts'kyj (Sotsial'no-politychnyj portret)*. Kyiv. [in Ukrainian].
 9. Stetsiuk, K. (1960). *Narodni rukhy na Livoberezhnij i Slobids'kij Ukraini v 50–70-kh rokakh XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].